

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6:340.5(477+438)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.1>

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРАВА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ

Кобецька Н.Р.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
<https://orcid.org/0000-0001-9058-7615>
nadiia.kobetska@pnu.edu.ua*

Кобецька Н.Р. Система принципів права охорони довкілля в українській та польській правових доктринах.

У статті аналізуються теоретичні підходи до розуміння системи принципів права охорони довкілля в Україні та Республіці Польща. Автор проводить тлумачення основоположних нормативно-правових актів, а також узагальнення поглядів українських та польських науковців щодо розуміння фундаментальних засад еколого-правового регулювання суспільних відносин. Система принципів права охорони довкілля України традиційно виводиться з нормативно-закріпленого переліку принципів в ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Водночас, в навчальній та науковій українській юридичній літературі представлені більш укрупнені чи, навпаки, деталізовані переліки принципів права охорони довкілля. Польський фундаментальний закон про охорону довкілля не містить єдиного переліку принципів, але включає ряд окремих статей, об'єднаних під категорією загальних засад еколого-правового регулювання. В польській еколого-правовій доктрині (як і в українській) відсутній єдиний підхід до систематизації принципів. У статті наводяться основні з представлених в науковій літературі підходів, а також пропонується система принципів в доктринах обох держав, які співпадають в багатьох позиціях. При цьому автор відзначає тенденцію останніх років, як серед українських, так і польських науковців, до ширшого аналізу принципів права охорони довкілля, які базуються на загальних засадах права ЄС, таких як справедливість, пропорційність, субсидіарність. У вузькому розумінні принципів права охорони довкілля науковцями акцентується на принципі сталого розвитку, попередження, комплексного підходу, забезпечення участі громадськості. В праві охорони довкілля Польщі особливе важливе значення має принцип інтеграції, що передбачає необхідність врахування питань охорони довкілля в різного характеру галузевих політиках, стратегіях, планах. В Україні ж актуального значення та значної уваги в роботах науковців набуває принцип екосистемного підходу.

Ключові слова: право охорони довкілля України, право охорони довкілля Республіки Польща, еколого-правове регулювання відносин, принципи права охорони довкілля, загальні засади механізму еколого-правового регулювання.

Kobetska N.R. System of principles of environmental protection law in Ukrainian and Polish law doctrines.

The article analyzes theoretical approaches to the understanding system of principles of environmental protection law in Ukraine and the Republic of Poland. The author interprets fundamental normative-legal acts and summarizes views of Ukrainian and Polish scientists regarding the understanding of fundamental basics of environmental-legal regulation of social relations. The system of principles of environmental protection law of Ukraine is traditionally derived from the normatively established list of principles in Art. 3 of the Law

of Ukraine “On Environmental Protection”. At the same time, more generalized or, conversely, detailed lists of the principles of environmental protection law are presented in educational and scientific Ukrainian legal literature. The Polish fundamental law on environmental protection does not contain a single list of principles, but includes a number of separate articles, united under the category of general principles of environmental-legal regulation. In the Polish environmental-legal doctrine (as well as in the Ukrainian one) there is no single approach to the systematization of principles. The article states the main approaches presented in the scientific literature and the proposed system of principles in the doctrines of both states, which coincide in many positions. At the same time, the author notes the tendency of recent years, both among Ukrainian and Polish scientists, to a broader analysis of principles of environmental protection law, which are based on general principles of EU law, such as justice, proportionality, subsidiarity. In a narrow understanding of principles of environmental protection law, scientists emphasize the principle of sustainable development, prevention, an integrated approach, and ensuring public participation. In environmental protection law of Poland, the principle of integration is of particular importance, which implies the need to take into account environmental protection issues in various sectoral policies, strategies, plans. In Ukraine, the principle of the ecosystem approach is gaining actual importance and significant attention in works of scientists.

Keywords: environmental protection law of Ukraine, environmental protection law of the Republic of Poland, environmental-legal regulation of relations, principles of environmental protection law, general basics of environmental-legal regulation mechanism.

Постановка проблеми. Для розуміння сутності та цільового спрямування механізмів правового регулювання тої чи іншої сфери суспільних відносин особливо важливе значення має з’ясування переліку, змісту, проявів реалізації принципів, на яких базується відповідна система правових норм. Причому, аналіз принципів певної галузі права має аж ніяк не абстрактне теоретичне значення. Адже ті основоположні засади, котрі покладені в основу правового регулювання, служать своєрідним фундаментом, а з іншої сторони, невидимою канвою як для правотворчості, так і для правозастосування. Принципи слугують одною з важливих підстав для виокремлення системи норм як самостійної галузі права, забезпечують змістовну єдність правового регулювання, є орієнтиром для вдосконалення та розвитку законодавчого регулювання, вирішення правових конфліктів та спорів. Вони набувають свого розвитку, відображення в положеннях нормативно-правових актів, де наповнюються конкретним змістом, а потім проявляються в реальних правовідносинах. У контексті еколого-правових відносин, В. В. Костицький відзначає, що «принципи є основою побудови і функціонування права, де-факто є обов’язковими в частині дотримання для всіх без винятку суб’єктів екологічних відносин, фактичний стан яких де-юре визначає рівень правової свідомості та культури суспільства, в частині предмету дослідження – рівень його екологічної поведінки» [1, с. 87].

Як зазначає С. П. Погребняк, при характеристиці принципу зазвичай звертається увага на те, що він, по-перше, являє собою ідею, положення, вимогу і, по-друге, він не є простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним [2, с. 24]. Зважаючи на сучасні підходи до розуміння права загалом, найбільш точним видається таке визначення принципів права: «принципи права – це вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права» [3, с. 23].

Стан опрацювання проблеми. Проблематика принципів екологічного права представлена як складова досліджень загального характеру в роботах українських (В.І. Андрейцева, Г.В. Анасімової, А.П. Гетьмана, В.В. Костицького, Н.Р. Малишевої, Г.В. Мороз, Є.П. Суєтнова, З.В. Яремак та інших) та польських (J. Woś, M. Górski, P. Korzeniowski, M. Nowakowski, B. Rakoczy, M. Roliński та інші) науковців. Комплексне спеціальне дисертаційне дослідження цієї теми в Україні проведено Л.Л. Чаусовою, а в польській науковій літературі відображено в монографії П. Коженювського (P. Korzeniowski).

Метою статті є на основі порівняльно-правового аналізу розкрити доктринальні підходи до визначення системи принципів права охорони довкілля в Україні та Республіці Польща, виявити спільні та особливі риси цього інституту, сучасні тенденції в цій царині досліджень.

Виклад основного матеріалу. Традиційно в теорії права ведеться мова про загальні (основоположні) принципи права, що є єдиними для всієї правової системи, та специфічні галузеві принципи. Право охорони довкілля як самостійна галузь права також характеризується своєрідними принципами права, зміст яких визначається особливостями екологічних відносин, котрі становлять предмет цієї галузі. В.І. Андрейцев дає таке визначення принципів екологічного права – це «вихідні засади та

загальнообов'язкові правила зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права» [4, с. 25].

Вивчення результатів наукових досліджень інституту принципів екологічного права (права охорони довкілля), що представлені в працях науковців України та Польщі, дає підстави для висновку про відсутність єдності підходів до формування переліку, системи, класифікації принципів еколого-правового регулювання. У більшості випадків проблематиці принципів присвячені розділи навчальних видань або ж принципи аналізуються крізь призму загальних підходів до розуміння специфіки еколого-правового регулювання. Ряд досліджень стосуються також детальної характеристики окремих, найважливіших засад права охорони довкілля.

Першим комплексним дослідженням, присвяченим принципам екологічного права, в сучасній українській науці екологічного права стало дисертаційне дослідження Л.Л. Чаусової «Принципи екологічного права» (1998 р.). Досліджуючи принципи екологічного права, авторка визначала їх як «основоположні засади, положення, які виводяться з екологічного законодавства України та деяких міжнародних еколого-правових приписів і рекомендацій» [5, с. 3]. В її роботі обґрунтовувалася необхідність поділу всіх принципів на такі групи:

- основоположної (панівної) спрямованості (принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи; правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення належності природних об'єктів);
- еколого-правові, що забезпечують пріоритетність екологічних вимог перед іншими й обов'язковість їх використання (принцип правового забезпечення пріоритетності вимог екологічної безпеки та деяких інших вимог; принцип правового забезпечення обов'язковості дотримання екологічних стандартів, лімітів, нормативів);
- сфери використання природних ресурсів, їх відтворення й охорони навколишнього природного середовища;
- сфери стимулювання (заохочення і відповідальність) належної еколого-правової діяльності в усіх сферах екології [5, с. 9–11].

Слід нагадати, що основоположний еколого-правовий акт України – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [6] в ст. 3 закріплює перелік основних принципів охорони навколишнього природного середовища. В першій редакції їх було 14, а сьогодні – 16. Н.Р. Малишева та М.І. Єрофеев у науково-практичному коментарі до цього закону вказують на те, що ці принципи «виведені з урахуванням міжнародного, вітчизняного та зарубіжного досвіду у вирішенні екологічних проблем» [7, с. 29]. Характеризуючи нормативно закріплені принципи, автори коментаря диференціюють та водночас систематизують їх. Зокрема, самостійну характеристику вони надають таким принципам, як: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва. Інші, перераховані в ст. 3 принципи вони об'єднують в групи: ті, що орієнтують на більш тісне вплетення екологічних чинників у тканину матеріального виробництва (екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій); ті, що несуть економічне навантаження (безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України) [7, с. 30–34].

Визначені ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» принципи беруться за основу для виокремлення системи принципів екологічного права України. Водночас, в навчальній та, тим більше, науковій літературі вони представляються в ширшому розумінні. Так, ав-

тори академічного курсу «Екологічне право України», зазначаючи, що принципи екологічного права не є застиглими категоріями, а розвиваються разом із динамічним розвитком як національного, так і міжнародного екологічного права, до основоположних принципів екологічного права відносять: системності та комплексності у регулюванні екологічних відносин; пріоритетності права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля; сталого розвитку як основи гармонійного розв'язання соціальних, економічних і екологічних проблем; запобігання екологічній шкоді; раціонального використання природних ресурсів; доступу фізичних і юридичних осіб до екологічної інформації та ряд інших [8, с. 20–22]. У підручнику харківської еколого-правової школи серед принципів виділяють такі, як: правового забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства та природи; правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам права тощо [9, с. 17–20].

На відміну від українського закону, польський фундаментальний акт екологічного законодавства – Prawo ochrony środowiska (Право охорони довкілля) [10] не містить окремої статті з переліком принципів. Однак гл. 2 р. 1 цього закону носить назву «Дефініції та загальні принципи» і включає ряд статей, що носять засадничий характер. Зокрема, в ст. 4 йдеться про особливості та загальні підстави здійснення різних видів природокористування (загального, спеціального, традиційного); в ст. 5 вказується на необхідність забезпечення охорони всіх елементів довкілля у випадку охорони одного з них (принцип комплексного підходу); в ст. 6 сформульований принцип запобігання негативного впливу на довкілля; в ст. 7 – принцип «забруднювач платить»; в ст. 8 закріплений обов'язок врахування вимог охорони довкілля політиках, стратегіях, планах, що стосуються промисловості, енергетики, транспорту, управління відходами тощо (принцип інтегрованого підходу); в ст. 12 – обов'язки використання еталонних методик (методів вимірювання та досліджень) та умови відступу від них.

Таке закріплення загальних засад в польському законі привело до численних дискусій щодо їх системи, класифікації тощо. При цьому, в жодному випадку система принципів не зводиться лише до тих засад, що визначені названим вище законом. Виходячи навіть з найвужчого нормативного розуміння системи принципів права охорони довкілля, науковці традиційно доповнюють цю систему найпершим принципом сталого розвитку, який закріплений ст. 5 Конституції Польщі, а також рядим принципів, котрі визначені Законом про доступ до інформації про довкілля і його охорону, участь громадськості в охороні довкілля та оцінку впливу на довкілля (ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko [11]). До останніх відносять принцип доступу до інформації (або ж екологічної прозорості) та принцип громадської участі у вирішенні екологічних проблем [12, с. 37]. У навчальних академічних джерелах система принципів розподіляється за юридичною силою актів, в яких вони відображені, як наприклад, принципи, закріплені в Конституції Республіки Польща, та принципи, закріплені в законах [13, с. 62–65].

Глибоке дослідження правових засад (принципів) права охорони довкілля представлено в польській правовій доктрині монографією П. Коженювського (P. Korzeniowski) «Правові засади охорони довкілля» (2010 р.). Автор, на основі системного порівняльно-правового аналізу різних підходів до розуміння сутності принципів права, виділених науковцями переліків принципів права охорони довкілля, пропонує та докладно характеризує систему принципів польського права охорони довкілля. Причому, він стоїть на позиції нормативного розуміння принципів, джерелом яких виступають законодавчі приписи. Виходячи з цього, він пропонує наступний каталог принципів права охорони довкілля: 1) принцип сталого розвитку; 2) принцип комплексності (принцип комплексної охорони довкілля); 3) принцип інтеграції; 4) принцип нормування в секторальній охороні довкілля; 5) принцип попередження; 6) принцип перестороги; 7) принцип «забруднювач платить»; 8) принцип верховенства природоохоронних вимог над документами та правовими актами планово-програмного характеру; 9) принцип доступу до інформації про довкілля та 10) принцип участі громадськості [14, с. 269-270].

З урахуванням тези про превалюючий вплив положень доктрини європейського права на національне право, окремими польськими науковцями наголошується на необхідності розмежування загальних принципів, закріплених, насамперед, в приписах права ЄС, і принципів права охорони довкілля у вузькому їх розумінні. Загальні принципи забезпечують досягнення єдиних стандартів у рамках визначених правових систем і, серед іншого, також належний стан довкілля. Початково вони були визначені в актах права ЄС, а потім деякі з них були перенесені в національні правові системи, включно з польським правом. До цих принципів М. Новаковскі (M. Nowakowski) відносить принцип

сталого розвитку, а також принципи, характерні власне для права ЄС, – субсидіарності і пропорційності. Вузьке розуміння принципів включає лише ті, що безпосередньо пов'язані з забезпеченням охорони довкілля. Разом з тим, дослідник зазначає, що польський законодавець включив до каталогу принципів права охорони довкілля у вузькому їх розумінні принципи, визнані доктриною європейського та міжнародного екологічного права, як наприклад принципи попередження, перестороги, інтеграції, «забруднювач платить». З іншого боку, принцип сталого розвитку М. Новаковскі зараховує до загальних принципів, на яких ґрунтується система права загалом, а не лише право охорони довкілля [15, с. 49-50, 54-55].

З точки зору проєкції загальних принципів (зокрема, і європейського права) на сферу охорони довкілля варто звернутися до новітніх досліджень представників української еколоґо-правової доктрини. Так, Н.Р. Малишева аналізує передумови, основні напрями, чинники та особливості реалізації та межі здійснення державної політики децентралізації управління у сфері охорони довкілля під кутом зору дотримання європейського принципу субсидіарності [16]. Слід сказати, що в польському підручнику за редакцією М. Гурского (М. Górski) окремий підрозділ теж присвячений аналізу прояву принципу субсидіарності в екологічних відносинах [13, с. 92–94]. Г.В. Анісімова досліджує правові екологічні принципи, принципи екологічного права і законодавства з позицій природно-правової доктрини, беручи за основу «загальнолюдські правові ідеї природного права (принципи природного права)» [17, с. 220-241]. В монографії Г.В. Мороз представлений аналіз проявів основоположних принципів права в екологічних відносинах через призму взаємодії інтересів. Авторка розкриває відображення в екологічних правовідносинах принципів справедливості, верховенства права, а також принципів практики Європейського Суду з прав людини – пропорційності, правової визначеності та легітимних очікувань [18, с. 128–167].

Повертаючись до загального каталогу принципів права охорони довкілля, представленому в наукових дослідженнях українських і польських правників-екологів, можна однозначно констатувати співпадіння підходів щодо визнання основних засад, які ґрунтуються на принципах права охорони довкілля ЄС. Найбільше уваги в наукових дослідженнях обох держав приділяється принципу сталого розвитку [19; 20; 21; 22; 23]. На ньому сьогодні зосереджені програмні рішення цивілізованих держав, що передбачають пошук балансу між потребами захисту навколишнього середовища та необхідністю використання природних ресурсів, шкідливого впливу на довкілля. Не менш важливе значення має розуміння та впровадження принципу перестороги (обережності) [24, с. 34-52; 25, с. 51-52]. Відповідно до принципу перестороги (обережності), органи влади мають враховувати ризики, щодо яких поки що немає жодного доказу можливого заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу. Він фактично ґрунтується на тезі про те, що краще реагувати завчасно, ніж чекати реального настання негативних наслідків. Однаковий зміст вкладається законодавцем та науковцями України і Польщі в принципи «забруднювач платить», участі громадськості, доступу до екологічної інформації тощо.

Цікавим з точки зору механізмів реалізації в законодавстві та практиці Польщі є принцип інтеграції (інтегрованого підходу), який визначений та активно впроваджується в праві ЄС [26]. Його суть зводиться до того, що вимоги охорони довкілля мають враховуватися в усіх сферах діяльності, зокрема в політиках, стратегіях, планах, що розробляються та виконуються державними органами та органами місцевого самоврядування. Реалізація цього принципу привела до скасування з 2014 року практики прийняття в Польщі окремого стратегічного програмного закону, присвяченого екологічній політиці. Фактично екологічна політика стала невід'ємною частиною Державної стратегії розвитку Польщі та інших документів стратегічного планування (як наприклад, Національна стратегія регіонального розвитку, Стратегія інноваційності та ефективності економіки, Стратегія розвитку транспорту) (детальніший аналіз цього питання див.: [27]).

Розкриваючи концептуальні дослідження принципів права охорони довкілля, неможливо упусти-ти з виду ґрунтовні теоретичні дослідження Є. П. Суєтнова, присвячені екосистемному підходу, як «стратегії комплексного управління земельними, водними та живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливій основі» [27, с. 57]. Науковець резюмує, що «екосистемний підхід не є звичайним принципом екологічного права нарівні з іншими принципами, адже він буквально «пронизує» їх, одночасно виступаючи їхньою основою, сутністю. Саме тому для характеристики цього принципу доцільно вживати термін «квінтесенція» та визнавати його квінтесенціальним принципом екологічного права» [29, с. 107].

Висновки. Отже, аналіз наукових поглядів на систему принципів права охорони довкілля в українській та польській еколоґо-правових доктринах підтверджує єдність підходів до виокремлення і ха-

рактики основоположних засад еколого-правового регулювання. Така єдність базується на єдиних пріоритетах міжнародної та європейської екологічної політики, уніфікації механізмів охорони довкілля. Зважаючи на процес глобалізації політики охорони довкілля, аналіз основоположних засад, на яких ґрунтується еколого-правове регулювання неможливий без урахування міжнародного та, насамперед, європейського контексту. Нормативне закріплення принципів охорони довкілля представлено в базових законах про охорону навколишнього природного середовища обох держав, хоча технічні прийоми формулювання приписів різняться. При цьому в наукових джерелах традиційно каталог принципів подається, виходячи з приписів законодавства, але не обмежуючись законодавчими положеннями. В сучасних українських наукових працях все частіше аналіз механізму правового регулювання екологічних відносин здійснюється через призму загальних принципів права і принципів права ЄС, зокрема справедливості, пропорційності, субсидіарності тощо. Нині на перше місце в правових порядках обох держав висувається принцип сталого розвитку. В однаковій мірі система принципів права охорони довкілля України та Польщі включає принципи комплексності, попередження, перестороги, «забруднювач платить», екологічної прозорості та гласності, участі громадськості та інші. Більше уваги не лише в теоретичному, а й в прикладному (на рівні правотворчості та правозастосування) значенні в праві охорони довкілля Польщі приділяється принципу інтеграції природоохоронних вимог в політику, стратегії плани розвитку всіх галузей і сфер суспільної та господарської діяльності. Особливо цінною з погляду глибини, комплексності та фундаментальності є розробка та тлумачення в працях українських науковців принципу екосистемного підходу, що розглядається сьогодні як основа системи принципів права охорони довкілля.

Список використаних джерел:

1. Костицький В.В. Екологічне право України: підручник. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.
2. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
3. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
4. Андрейцев В.І. Екологічне право. Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентури, 1996. 208 с.
5. Чаусова Л.Л. Принципи екологічного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1998. 15 с.
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 20.03.2023).
7. Малишева Н.Р., Єрофєєв М.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків: Право, 2017. 416 с.
8. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2005. 848 с.
9. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 432 с.
10. Prawo ochrony środowiska: Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20010620627> (дата звернення 20.03.2023).
11. O udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko: ustawa z dnia 3 października 2008 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20081991227> (дата звернення 20.03.2023).
12. Barczak A. Kontrola podmiotów korzystających ze środowiska, Warszawa: Wolters Kluwer, 2020. 270 s.
13. Prawo ochrony środowiska / Marek Górski (red.). 3 wydanie. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2018. 838 s.
14. Korzeniowski P. Zasady prawne ochrony środowiska. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010. 545 s.
15. Nowakowski M. Rozwoj zasad polskiego prawa ochrony środowiska – uwagi na tle porównawczym. *Państwo i Społeczeństwo*. 2007. Nr 4. S. 41–60.
16. Малишева Н.Р. Європейський принцип субсидіарності та децентралізація управління в сфері охорони довкілля в Україні. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 265–275.

17. Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с.
18. Мороз Г.В. Взаємодія публічних і приватних інтересів в екологічному праві України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 353 с.
19. Realization of Sustainable Development Principle in Environmental Legal Relations: Legislation and Law Enforcement Practice in Ukraine: monograph / Editors N. Kobetska, Z. Yaremak, L. Danyliuk. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2022. 226 p.
20. Гетьман А.П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. № 3. С. 7–17.
21. Яремак З.В. Інституційні принципи узгодження інтересів в еколого-правовому конфлікті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 71. С. 203–209.
22. Rakoczy B. Procesowy wymiar zasady zrównoważonego rozwoju. *Białostockie Studia Prawnicze*. 2015. Z. 18. S. 35–44.
23. Czerwińska-Koral K. Podstawy prawne i realizacja zasady zrównoważonego rozwoju w Polsce na przykładzie programu rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki administracji i prawa*. Rok XX. 2020. Z. 4. S. 61–70.
24. Ладиченко В.В., Гиренко І.В., Головка Л.О., Вітів В.А.К. Екологічна політика і право ЄС: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр НУБіП України. 2019. 363 с.
25. Roliński M. Z problematyki zasad ochrony środowiska. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2014. Vol. 21. S. 145–155.
26. Bazylińska-Nagler J. Integracja wymogów ochrony środowiska w unijnej współpracy rozwojowej. *Europejski Przegląd Sądowy*. 2022. Nr 9. S. 11–18.
27. Кобецька Н.Р. Планування охорони довкілля в Україні та Польщі: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. Вип. 56. С. 160–173.
28. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правові зобов'язання України щодо збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 153. С. 56–80.
29. Суєтнов Є.П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 92–113.